

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ**

УДК 94(477.8),,11-17”:[623.1:624

АНОСОВА Валерія Сергіївна

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(XII-XVIII СТОЛІТТЯ)**

07.00.07 – історія науки й техніки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Науковий керівник: Кандидат історичних наук, доцент
Сапицька Олена Михайлівна
Східноукраїнський національний університет імені
Володимира Даля,
доцент кафедри історії та археології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Дацків Ігор Богданович
Тернопільський національний економічний
університет, професор кафедри «Міжнародне право,
міжнародні відносини та дипломатія»

кандидат історичних наук
Гутник Марина Валеріївна
Національний технічний університет «Харківський
політехнічний інститут», доцент кафедри
українознавства, культурології та історії науки

Захист відбудеться 20 червня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.820.02 у Державному університеті інфраструктури та технологій за адресою: 03115, м. Київ, вул. Котельникова 29/18, ауд. 304

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного університету інфраструктури та технологій за адресою: 03049, м. Київ, вул. Огієнка, 19.

Автореферат розіслано 20 травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

О.Л. Сорочинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування теми дослідження. Актуальність дослідження обумовлена потребою вивчення історії розвитку фортифікаційних технологій в контексті історії науки й техніки, загальної історії України та історії фортифікації на теренах України зокрема. Мета визначення їх місця у світовій історії полягає у збагаченні історичної та культурної спадщини України. До теперішнього часу в історичній науці існує велика кількість «прогалин», що пов'язані з історією заснування, особливостями технологій будівництва та значенням фортифікаційних об'єктів західноукраїнського регіону як для історії України, так і для історії прикордонних територій Польщі. Вивчення історичних тенденцій розвитку фортифікаційних технологій необхідне для правдивого відтворення минулого з метою визначення напрямку удосконалення технологій на майбутнє.

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена наступними чинниками. По-перше, в сучасній українській історичній науці відсутнє комплексне дослідження у ракурсі історії науки й техніки, присвячене історії зародження і розвитку фортифікаційних технологій на теренах сучасної Західної України, що є доцільним з огляду на геополітичне розташування регіону. По-друге, ретроспективне вивчення етапів розвитку фортифікаційних технологій, ролі та місця оборонних об'єктів у різні періоди розвитку українського суспільства є складовою частиною української історичної науки. На протязі всієї історії людства рівень розвитку фортифікаційних технологій відбивав особливості соціального та економічного прогресу, військово-політичного становища певного регіону, державного об'єднання чи окремого поселення, що брало початок від корінних соціально-економічних і політичних конфліктів. По-третє, колишні фортифікаційні споруди на сучасному етапі залишаються потенціальними об'єктами сфери туризму, що сьогодні є досить популярним і фінансово вигідним для кожної окремо взятої країни, і Україна не є винятком. Тому виникає науковий інтерес до більш глибокого вивчення та аналізу тогочасних технологій фортифікаційного будівництва на теренах Західної України з метою висвітлення нових аспектів історії українського народу.

Вивчення технологій будівництва фортифікаційних об'єктів та оборонних споруд зокрема, більшість з яких сьогодні отримали статус об'єктів культурної спадщини, є важливим не лише з точки зору історичної науки, але й з точки зору формування самосвідомості українського народу. Її роль особливо актуальна у формуванні шанобливого ставлення громадян України до своєї батьківщини. Сьогодні в українському суспільстві проходять процеси трансформації духовних цінностей, соціальних інститутів і моральних регуляторів поведінки. Саме тому проблеми формування історичної свідомості вимагають особливої уваги. Історична свідомість, як індивідуальна форма самосвідомості, полягає в самовідчутті людиною причетності до історії свого народу, чогось величного і значущого.

З огляду на вище зазначене, вбачається доцільним комплексне дослідження техніки та технологій будівництва фортифікаційних споруд у

ретроспективі, які безумовно, можна віднести до ряду найбільш величних і значущих «свідоцтв» історії та культури українського народу. Доволі інформативними з точки зору нашого дослідження видаються оборонні комплекси, розташовані на теренах Західної України (замок в Меджибожі, Олеський, Острозький, Кам'янець-Подільський, Чортківський, Клеванський та Угончацький замки, замкові комплекси в с. Бережани, в с. Добромилі, в с. Квасові, в с. Пневі. До більш пізнього часу відносяться замок в Старому Селі, замок в Поморянах, Теремовлянський, Олицький, Золочівський, Підгорецький, Збараський, Луцький, Ягільницький, Бучацький, Сутковецький, Микулинський замки, а також замок у Бродах та замок у Токах), як регіону з найбільшою кількістю зазначених об'єктів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою частиною комплексної проблеми «Українська еліта в історичному контексті державотворчих процесів та розвитку суспільно-політичної думки» (державний реєстраційний номер 0106U000296) кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному вивченні розвитку фортифікаційних технологій на прикладі оборонних комплексів Західної України. На основі аналізу історіографії, архівних та опублікованих документів розкрити процеси, що сприяли становленню монументального будівництва фортифікаційних споруд, виявити особливості розвитку та чинники, які впливали на подальшу трансформацію зазначених об'єктів. Визначити специфіку розвитку окремих складових елементів фортифікації, які мали місце в конкретному регіоні, розробити рекомендації щодо подальшого збереження та сучасного використання оборонних споруд Західної України в якості об'єктів культурної спадщини.

Для досягнення поставленої мети визначені такі завдання:

- проаналізувати ступінь наукової розробки теми, створити максимально повну джерельну базу та методологічні принципи дослідження;
- проаналізувати історію поширення монументального будівництва на території Київської Русі та на західних землях зокрема, в контексті зовнішньополітичних зв'язків давньоруської держави;
- висвітлити історію зародження перших кам'яних укріплень на заході Київської держави, визначити передумови та особливості їх формування відповідно до змін військово-політичної ситуації в регіоні у XII-XIV ст.;
- проаналізувати військово-політичну ситуацію на західних землях Київської Русі у XV-XVIII ст., виділити особливості розвитку фортифікаційних технологій та їх втілення під час будівництва нових та перебудові вже існуючих на той час оборонних об'єктів;
- дослідити основні етапи формування фортифікаційних об'єктів за доби середньовіччя, визначити їх причини та особливості характерні для кожного етапу;
- проаналізувати характерні ознаки оборонного зодчества Західної України з огляду на специфіку географічного розташування регіону, розкрити основні

причини занепаду об'єктів оборонного значення;

- сформулювати пропозиції щодо збереження та раціонального використання фортифікаційних споруд в якості пам'яток історії та культури українського народу.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історія становлення та розвитку технологій будівництва фортифікаційних об'єктів на території сучасної Західної України (XII-XVIII ст.).

Предмет дослідження – технології будівництва фортифікаційних комплексів Західної України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XII-XVIII ст. Нижня межа (XII ст.) пов'язана з поширенням процесу феодалного дроблення на теренах Київської держави, що стало поштовхом для розвитку фортифікаційних технологій та розбудови кам'яної фортифікації. Верхня межа (XVIII ст.) характеризується новим етапом в історії розвитку технологій будівництва фортифікаційних об'єктів. В цей час оборонні функції все ще враховуються під час будівництва, але поступово відходять на другий план поступаючись місцем житловим функціям.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени восьми сучасних областей Західної України: Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Хмельницьку, Чернівецьку та Закарпатську. Вибір зазначеного регіону обумовлений локалізацією об'єктів фортифікаційного значення, що були нами обрані для дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- вперше комплексно представлено історію розвитку фортифікаційних технологій, що використовувались в будівництві оборонних об'єктів, розташованих на теренах сучасної Західної України;

- на основі аналізу дванадцяти чотирьох оборонних об'єктів досліджено загальні тенденції в розбудові та трансформації фортифікаційних споруд; виявлено чинники, що вплинули на зазначені процеси;

- вперше проведено порівняльний аналіз українського та західноєвропейського середньовічного фортифікаційного будівництва, виявлені взаємозв'язки з точки зору історії науки й техніки;

- створено системну модель, що відображає взаємопов'язані чинники, котрі впливали на розвиток фортифікаційних технологій в конкретному регіоні;

- виділені основні етапи розвитку фортифікаційних технологій західноукраїнського регіону, простежені основні тенденції;

- сформульовані пропозиції щодо збереження та раціонального використання фортифікаційних споруд в якості пам'яток історії та культури українського народу.

- введений до наукового обігу фактологічний матеріал, що міститься у масиві неопублікованих джерел, які складають джерельну базу нашого дослідження.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що його висновки та результати можуть бути використані в працях з історії науки й техніки, узагальнених та спеціальних історичних, археологічних,

пам'яткознавчих, краєзнавчих працях, а також з будівництва, військової історії та фортифікації українських і польських науковців; для розробки підручників і навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів, де вивчається історія України та української культури, історія науки й техніки, краєзнавство, пам'яткознавство, військова історія; у лекційних курсах з історії України та історії європейських держав, зокрема Польщі та Литви, лекційних курсах з історії дипломатії та історії світової торгівлі; у науково-дослідній, археологічній та науково-просвітницькій діяльності організацій та установ наукового профілю, музеїв і заповідників України й Польщі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення і висновки, винесені на захист, одержані дисертанткою самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, матеріали та засади дисертаційного дослідження були висвітлені на 5-ти наукових і науково-практичних конференціях, а саме: X науково-практичній конференції «Актуальні проблеми світової історії та історії науки і техніки», 11-12 травня 2017 р. (м. Северодонецьк); Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства», 7 грудня 2017 р. (м. Северодонецьк); XI Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання історії, археології, науки і техніки: методологія, роздуми, пошуки, знахідки», 11-12 квітня 2018 р. (м. Северодонецьк); Всеукраїнській науково-практичній конференції аспірантів, студентів, молодих науковців «Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні», 16-18 травня 2018 р. (м. Северодонецьк).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 7 публікаціях, 5 з яких – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України, 1 – у закордонних наукових виданнях та 1 – у науковому виданні України.

Структура та обсяг дисертації відповідає меті та поставленим завданням. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг основного тексту складає 173 сторінки. Повний обсяг дисертації 229 сторінок. Список використаних джерел та літератури містить 391 найменування. Обсяг 30 додатків – 18 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** розкривається актуальність теми, показано зв'язок роботи з науковою темою, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження; встановлюються хронологічні межі та методи дослідження, розкриваються наукова новизна та практичне значення роботи, особистий внесок здобувача, апробація роботи та структура дисертації.

Перший розділ – **«Джерельна база, історіографія та методологічні основи дослідження»** – складається з трьох підрозділів, в яких проаналізовано використані при написанні роботи джерела, стан наукової розробки проблеми та методологічні принципи дослідження.

У підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми» для всебічного розгляду питань, означених завданнями дисертаційної роботи, було розглянуто комплекс історіографічних джерел присвячених питанням зародження та розвитку будівельних технологій, фортифікаційного будівництва, дослідженню фортифікаційних об'єктів на теренах України та західноукраїнського регіону зокрема, Польщі, Литви, Білорусі тощо. В дослідженні використано ряд праць загальнотеоретичного характеру з історії науки й техніки, всесвітньої історії, історії України та західноукраїнського регіону, з історії мистецтва, архітектури та військової справи. Цікавими є праці окремих дослідників присвячені питанням будівництва оборонних комплексів, а також широкий комплекс робіт з різних аспектів дослідження об'єктів оборонного значення, технологій будівництва фортифікаційних споруд та палацово-садибного будівництва.

Загальні тенденції розвитку оборонних об'єктів і комплексів України викладено у таких фундаментальних працях, як «Історія української архітектури» (2004)¹, що містить короткий аналіз планувальної структури й типових оборонних укріплень протобастіонних і бастіонних замків, розташованих на території Галицької землі.

Вивченню загальних тенденцій дерев'яного та кам'яного будівництва присвячене видання «Всеобщая история архитектуры в 12 томах». Особливо інформативним за темою нашого дослідження видався том III зазначеного видання (1966)², в якому містяться відомості щодо розвитку дерев'яного та монументального оборонного будівництва на теренах Київської Русі в X-XII ст., простежуються особливості розвитку кам'яного фортифікаційного зодчества в західних землях Київської держави у XII-XIII ст.

Інформативно наповненим є видання «Малая история искусств. Искусство средних веков» (1975)³ за редакцією В.Н. Тяжолова та І.О. Сопоцинського, що містить загальнотеоретичний матеріал стосовно етапів розвитку мистецтва та будівництва на теренах Київської Русі від «до монгольських» часів до XVII ст.

Багатотомне видання «История русского искусства» (1953)⁴ є дуже ґрунтовною працею за редакцією І.Є. Грабаря, що виявилась для нас цікавою з точки зору вивчення особливостей розвитку кам'яного зодчества часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Основоположною працею з історії розвитку давньоруської фортифікації є видання «Древние русские крепости» (1965)⁵ за редакцією П.А. Раппопорта. Для нашого дослідження зазначена праця цікава саме тим, що автор приділяє особливу увагу процесам розвитку фортифікаційних технологій на теренах Галицької і Волинської земель з огляду на їх стратегічне положення.

¹ Історія української архітектури / Ю. Асеев, В. Вечерський, О. Годованюк та ін. / За ред. В. Тимофійенка. Київ: «Техніка», 2004. 472 с.: іл.

² Всеобщая история архитектуры в 12 т. Т. 3. Архитектура Восточной Европы. Средние века /Под ред. Ю. С. Яралова (ответственный редактор), Н. Н. Воронина, П. Н. Максимова. Москва: Издательство литературы по строительству, 1966. 687 с., ил.

³ Малая история искусств. Искусство средних веков. / Под ред. В. Тяжолова, О. Сопоцинского. Москва: Искусство, 1975. 368 с.

⁴ История русского искусства в 13 т. Т. 1. / Под ред. И. Е. Грабаря. Москва: АН СССР. 1953. 575 с.

⁵ Раппопорт П. А. Древние русские крепости. Москва: «Наука», 1965. 88 с.

Насичене цінним фактологічним матеріалом дослідження В. В. Яковлева «История крепостей» (2000)⁶, в якому автор детально розглядає розвиток фортифікаційного будівництва на руських землях протягом X-XVII ст., виділяючи основні етапи розвитку оборонних споруд, їх складових елементів у взаємозв'язку з історичними подіями.

Праця С.В. Жаркова «Рыцарские замки, метательные машины и пушки средневековья» (2006)⁷ цікава тим, що відображає процес розвитку середньовічних замків та фортець розташованих на теренах Київської Русі відповідно до розвитку камнеметної техніки, а пізніше і вогнепальної артилерії.

Інформативним з точки зору дослідження історії фортифікаційних споруд та їх подальшої трансформації є комплексні дослідження замкових комплексів Львівської області, а саме історико-архітектурне дослідження П. Троневица «Луцкий замок» (2003)⁸ та І. Качора «Средньовічний Львів. Фортифікації» (2009)⁹.

Методиці дослідження окремих об'єктів культурної спадщини на теренах сучасної Західної України розглядається в праці Б. Гверкена – «Zamek Jazłowiecki» (1960)¹⁰.

Цікавою з точки зору вивчення давньоруської державності є праця Б. Рибаківа «Киевская Русь и русские княжества» (2013)¹¹, що присвячена історії зародження Київської держави та побіжно торкається питань зовнішніх взаємовідносин та військової організації, що є складовими елементами нашого дослідження.

Важливою для розуміння військово-політичного та зовнішньополітичного положення Київської держави на час заснування перших кам'яних укріплень є праця В.Т. Пашуто «Внешняя политика Древней Руси» (1968)¹². Варто зазначити, що для вивчення розвитку фортифікаційних технологій дуже важливими є праці, що відображають зовнішньополітичні, військово-політичні, економічні відносини тих державних об'єднань до складу яких входили сучасні західноукраїнські території в різні історичні періоди.

Для аналізу взаємовпливу давньоруського та візантійського будівництва цінною є праця професора А.І. Некрасова «Византийское и русское искусство» (1924)¹³, особливістю зазначеного видання є його будівельно-технічна направленість, що допомагає краще зрозуміти особливості окремих будівельних механізмів і технік.

Цікавими є данні що наводяться в ілюстрованому довіднику-каталозі

⁶ Яковлев В. В. История крепостей. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с.

⁷ Жарков С. Рыцарские замки, метательные машины и пушки средневековья. Минск: ОДО Друк-С. 2006. 177 с.

⁸ Троневиц П. Луцкий замок. Луцьк: Діксон, 2003. 198 с.

⁹ Качор І. Середньовічний Львів. Фортифікації. Львів : Априорі, 2009. 63 с.

¹⁰ Guerquin V. Zamek Jazłowiecki. Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960.164 s.

¹¹ Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества. Москва: Академический Проект, 2013.623 с.

¹² Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва: «Наука». 1968. 474 с.

¹³ Некрасов А. И. Византийское и русское искусство. Москва: Издание Государственного Универсального Магазина. 1924. 210 с.

«Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (1986)¹⁴ за редакцією Н.Л. Жарикова, І.А. Ігнаткіна, Г.Н. Логвіна та інш. Видання містить данні про фортифікацію західноукраїнських міст, укріплені споруди Львівщини, зокрема замки «Золотої підкови» тощо.

Серед праць міждисциплінарного характеру цінною є видання «Войсковые фортификационные сооружения» (1984)¹⁵ призначене для службового використання співробітниками міністерства оборони, а саме інженерними військами. Робота присвячена оборонним укріпленням і допомагає краще зрозуміти специфіку розташування та зведення фортифікаційних об'єктів, регулярних польових укріплень.

У ХІХ ст. почали з'являтися перші історико-краєзнавчі дослідження міст і сіл територій сучасної Західної України. В зазначених працях автори прямо чи опосередковано торкалися фортифікаційної тематики, надаючи окремі відомості про розташування, стан, фортифікаційні особливості та історію будівництва окремих оборонних споруд. Цінність таких робіт зумовлена тим, що вони були написані на основі джерельних матеріалів: рукописних документів, втрачених на сьогодні картографічних зображень. Вагомий внесок в історико-краєзнавче дослідження міст галицьких земель зробив С. Баронч у роботі «Пам'ятки Бучацькі» (1882)¹⁶. У контексті історичних подій автор описує міські укріплення, подає опис Бучацького замку, зроблений Ф. Далейраком, який знаходився на службі у короля Яна Собеського, торкається подій, що відбувалися в замку, під час воєн 1672 та 1676 рр., детально інформує про дідичів Потоцьких, Бучацьких, Творовських.

Для вивчення оборонної архітектури найбільшу цінність має каталог-довідник О. Чоловського «Давні замки і твердині на Галицькій Русі» (1892 р.)¹⁷. В ньому вміщено найповніший опис близько 50 замків, висвітлено історичні довідки про замки на основі інвентарних описів і публікованих джерел, подано кілька архітектурних планів, схем, іконографічні матеріали тощо.

Разом із Б. Янушем О. Чоловський уклав каталог «Минуле і пам'ятки воеводства Тернопільського» (1926)¹⁸. Книга містить нарис з еволюції фортифікаційного будівництва на згаданій території, коротку історію 35 найвидатніших замкових комплексів.

Процеси занепаду фортифікаційних об'єктів, перебудови і спорудження на їх місці цивільних будівель описані Р. Афтаназі у 11-томному виданні «Історія резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» (1995)¹⁹.

Цінною для нашого дослідження є монографія «Замки на кресах. Білорусь.

¹⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог в 4 т. Т. 2 / гл. ред. И. А. Игнаткин. Київ: «Будівельник», 1986. 337 с.

¹⁵ Войсковые фортификационные сооружения. Москва: Военное издательство. 1984. 720 с.

¹⁶ Barącz S. Pamiątki Buczaćkie / S. Barącz. Lwów : Drukarnia «Gazety narodowej», 1882. 168 s.

¹⁷ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. *Teka konserwatorska*. Lwów, 1892. 132 s.

¹⁸ Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego Tarnopol : nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. 196 s., 78 il. tabl. VII-LXXVIII, karta.

¹⁹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie. Ziemia Halicka i Lwowska. T. 7. Wrocław, 1995. 694 s.

Литва. Україна» Т. Поляка (1997)²⁰, у якій описано 75 мурованих замків східних земель Речі Посполитої. Описи подані у формі історико-архітектурної довідки, мають однакову структуру, містять особливості фортифікаційного та планувального укладу замків, ілюстровані авторськими світлинами та планами.

Насичена важливим фактологічним матеріалом монографія Б. Томенчука «Галич і Мала Галицька земля XII-XIII ст. Історична топографія городищ» (2016)²¹, яка містить ґрунтовний аналіз локалізації укріплених поселень в «дописемний» період історії Галича, особливості їх розташування та укріплення. У монографії на основі комплексного аналізу писемних джерел і археологічного матеріалу досліджені містотворчі процеси в Галичі та в регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке можна вважати Малою Галицькою землею. Разом з окремими Перемишльською, Звенигородською і Тереховлянською землями вони утворювали об'єднану Галицьку землю – князівство в широкому значенні цього терміну.

Велика кількість історіографічних джерел, використаних в нашому дослідженні, представлена інтернет-ресурсами. Більшість з яких є періодичними інтернет-виданнями, які стосуються окремих замкових комплексів Західної України й торкаються питань історії будівництва та існування замкових комплексів в історичному просторі, сучасного стану та використання замків. Більшість з зазначених інтернет-ресурсів містять велику кількість фотографій, що дає можливість наочно вивчити та проаналізувати характер забудови фортифікаційних споруд, наявний в наш час^{22 23 24}.

Історіографію дослідження структуровано за проблемно-хронологічним принципом, з метою виділити найбільш актуальні та насичені фактологічним матеріалом блоки досліджуваних проблем.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база*» розглянуто комплекс різноманітних матеріалів, які, відповідно до загальноствановленого принципу розподілу джерел, можна диференціювати на неопубліковані та опубліковані.

Для всебічного розкриття теми залучені документи та матеріали, що зберігаються у двох центральних історичних архівах – Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДАК) та Центральному державному історичному архіві м. Львова (ЦДАЛ); Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) у місті Києві та Державного архіву Львівської області (ДАЛО). В ході дослідження було вивчено матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки (ЛННБ) ім. В. Стефаніка.

Серед загального масиву джерел найціннішими для нас виявилися архівні джерела фондів Центрального історичного архіву у місті Львові, а саме, фонд №

²⁰ Polak T. Zamki na kresach : Białoruś, Litwa, Ukraina. Warszawa: Pagina, 1997. 223 s.

²¹ Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII-XIII ст. топографія городищ: монографія. Івано-Франківська: «Симфонія форте». 2016. 596 с.

²² Історія замку. Сайт мукачівського замку Паланок : веб-сайт URL: <http://palanok.org.ua/istoriya-zamku-palanok> (дата звернення 12.06. 2017).

²³ Карпати в 3D: веб-сайт URL: <https://xn--3-7sbar0a5ags5f.com/uk/virtualni-karpaty.html> (дата звернення 17. 09. 2017).

²⁴ Радомысль замок: веб-сайт URL: <http://www.radozamok.com.ua/ru/> (дата звертання 12.10.2017).

146 «Люстрації королівських маєтків» (Оп.1. Спр. 1. Арк 3, 5-7, 15), що містить джерела, які мають побіжні згадки щодо розташування поселень, їх характер та соціальний статус на теренах Червоної Русі.

Фонд Р-115 є особистим фондом колишнього директора згаданого архіву – О. Я. Мацюка. Фонд містить джерела насичені фактологічними даними з археологічних розкопок на території замків та городищ, матеріали археологічних експедицій, нотатки автора, тези, чернетки тощо (Ф. Р-115. Оп.1. Спр. 104. Арк. 99-100; Ф. Р-115. Оп.1. Спр. 105. Арк. 47-49, 111; Ф. Р-115. Оп.1. Спр. 106. Арк. 40.; Ф. Р-115. Оп. 1. Спр. 109. Арк.1-3, 7, 12.; Ф. Р-115. Оп.1. Спр. 111. Арк. 1, 2, 49-57, 67).

Фонд № 746 «Галицьке намісництво. м. Львів» багатий даними щодо історії існування фортифікаційних споруд в зазначеному регіоні: розташування, стан, витрати на утримання, деякі факти з історії існування тощо (Ф. 746. Оп. 88. Спр. 2. Арк. 11, 16; Ф. 746. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5; Ф. 746. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2-4, 6; Ф. 746. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4-6).

Фонд № 134 «Колекція документів про шляхетські маєтки на території Руського, Волинського, Подільського та інших воєводств» (Ф.134. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1-22, 26, 28, 32, 34).

Фонд № 672 зосереджує цілий ряд документів з історії містобудування та охорони пам'ятників архітектури, опубліковані та неопубліковані рукописи львівських істориків (Ф. 672. Оп.1. Спр. 1. Арк. 9, 12-13, 19, 27).

Цікавим з точки зору нашого дослідження є фонд № 52 «Магістрат міста Львова». Документи фонду – актові книги львівського магістрату містять відомості щодо фортифікаційних укріплень міста Львова та околиць XIII ст. (Ф. 52. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13-14; Ф. 52. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 67; Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 146).

Фонд № 742 «Колекція карт і планів» містить плани монастирських будівель, каплиць, укріплень, вартових веж та інших укріплених споруд (Ф. 742. Оп.1. Спр. 2. Арк. 3, 4, 6-7).

Змістовними є документи фонду № 746 «Колекція планів шкіл, церков, лікарень, тюрем та інших державних і приватних будинків на території Галичини» (Ф. 746. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11, 16; Ф. 746. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5; Ф. 746. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2-4, 6; Ф. 746. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4-6).

У фонді № 220 «Пробірне управління» також містяться короткі описи низки культових споруд, серед них описи деяких укріплених монастирів (Ф. 220 Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5, 11-15; Ф. 220. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7, 10-11, 21).

Серед документів Державного історичного архіву у місті Києві найбільш інформативно наповненими виявилися документи фонду № 49 «Потоцькі» (Ф. 49, Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 7, 21, 42)

Фонд № 1230 «Документи з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Колекція фотокопій» зосереджує документи, звіти ревізорів відносно економічного стану шляхетських маєтків Волині після початку визвольної війни (Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 3).

Фонд № 221 - «Колекція документів «Новая серия»» (Ф. 221. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 9, 16) складає документи різних типів, серед яких маютья побіжні

відомості про привілеї королів Владислава IV та Сигізмунда III про надання різноманітних привілеїв містам Луцьк та Кам'янець, а також деякі дані щодо плану міста Переяслава за 1715-1720 рр.

Фонд № 223 «Документи серія «Б»» – колекція документів з історії України XVI-XVIII ст., що надає опосередковану інформацію щодо привілеїв короля Сигізмунда I містам Луцьк та Острог, відомості про ремонтні роботи та інвентар Луцького замку, описи Остерського замку, люстрації Луцького староства (Ф. 223. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 9, 16, 21-22, 35, 37, 46).

Наступний фонд КМФ-11 «Документи з історії міст і сіл України» зосереджує дані статистичного характеру і надає інформацію стосовно економічного становища Волинської губернії, відомості про стан міст і сіл. (Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 112; Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 37; Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 32; Ф. КМФ-11. Оп.1. Спр. 91. Арк. 13).

Інформативним для нас є фонд № 2227 «Волинський музей» Колекція документів до історії церкви», що надає дані люстрацій міста Луцька та Луцького староства (витяги з луцьких гродських книг) (Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 69; Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 7; Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 4).

Насичені фактологічним матеріалом про фортифікаційні споруди Галицької землі документи відділу рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника.

Фонд № 5 «Національний заклад ім. Оссолінських у Львові» містить документи, що свідчать про привілеї міст і містечок зазначеного регіону (Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4933; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6757. Арк. 37; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6761. Арк. 39).

Фонд № 141 «Збірка О. Чоловського» зосереджує інвентарні описи міст і сіл XVII–XIX століть, в яких серед іншого зустрічаються дані про оборонні укріплення, цивільні та господарські споруди (Ф. 141. Оп. 1. Спр. 448. Арк. 1-8; Ф. 141. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 3-9; Ф. 141. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 5-6, 10, 13-16; Ф. 141. Оп. 1. Спр. 452. Арк. 35-38; Ф. 141. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 3-7).

У фонді № 144 «Течки Шнайдера» в інвентарі маєтностей Букачівців описано споруди Букачівського замку станом на 1 липня 1845 р.(Ф. 144. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 13-14; Ф. 144. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 24-27; Ф. 144. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 13-14).

Насичені фактологічним матеріалом стосовно теми нашого дослідження виявилися документи, що увійшли до XXIV та XXV томів видання «Акти гродські і земські» (1889, 1931)^{25 26}. В зазначених частинах видання містяться ухвали галицьких шляхетських сеймиків, які торкалися проблем, пов'язаних з забезпеченням обороноздатності Галицької землі, а саме – з організацією оборони замків та наявних там гарнізонів.

Відомості про фортифікацію Галицької землі містить 11-томне видання літописних, юридичних, літературних, статистичних документів під назвою «Жерела до історії України-Руси». Особливий інтерес викликав том IV, до якого

²⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. 24. Lwów, 1931. 580 s.

²⁶ Akta grodzkie i ziemskie. Lauda Sejmikowe Halickie 1696-1772 /Wydał Wojciech Hejnosz. T. 25. Lwów: Tow. Naukowe: z zasiłkiem Funduszu Kultury Narodowej, 1935. 760 s.

увійшли документи з історії Галичини за 1648-1649 рр.²⁷

Джерельна база досліджуваної теми поповнюється в результаті виявлення існуючих, але не залучених до наукового обігу джерел, що становить наукову новизну дослідження. Узагальнені та систематизовані висновки аналізу джерельної бази свідчать про те, що в роботі використані різноманітні та багатопланові за своїм змістом документи, що дають можливість для ґрунтовного, комплексного дослідження та усестороннього вивчення питань, означених завданнями поданого дисертаційного дослідження. Слід наголосити на тому що, незважаючи на значну кількість опублікованих наукових джерел, існує чимале коло невисвітлених історичною наукою питань щодо становлення і розвитку найдавніших фортифікаційних об'єктів на теренах сучасної Західної України, зокрема замкових комплексів, з урахуванням еволюції в техніці та технологій їх будівництва. Більша частина архівних матеріалів маловідома або вперше вводиться до наукового обігу. Зі значної кількості виявлених архівних матеріалів, відповідно до принципів історизму, об'єктивності та хронологічно-проблемного методу, були відібрані, систематизовані та проаналізовані дані, які найбільш повно відповідають меті та завданням дисертації.

У другому розділі **«Розвиток фортифікаційних технологій на західних землях Київської Русі у X-XIV століттях»** висвітлюється історія поширення кам'яного будівництва на теренах Київської Русі та Західних землях Київської держави, найдавніші форми фортифікаційних укріплень міст та замкових комплексів Галицької та Волинської земель та технології їх будівництва в контексті змін на військово-політичній арені та відносно розвитку військової справи у X-XIV ст. Відповідно до динаміки розвитку технологій фортифікаційного будівництва оборонних комплексів Західної України виділені два етапи.

Перший етап (XI-XII ст.) – основною рушійною силою в розвитку фортифікаційних технологій в цей час на західноукраїнських землях були військово-політичні конфлікти. Основним поштовхом в цьому напрямі став нестримний процес феодального дроблення Київської держави – час постійних військових зіткнень між князівськими арміями з метою захоплення нових володінь. Саме це породило загальний мілітаризований вигляд поселень та окремих оборонних споруд зазначеної епохи.

В XI-XII ст. більшість укріплених поселень Київської Русі були підпорядковані рельєфу місцевості, зодчі обирали найбільш вигідне з точки зору оборони місце, намагалися максимально вигідно використати навколишній ландшафт та природні перепони. В цей період дерево виступало основним будівельним матеріалом, камінь використовували лише в якості забутовки, широко застосовувалися будівельні розчини для склепіння дерев'яних конструкцій укріплень. В XII ст. особливого поширення набуває кам'яне фортифікаційне будівництво, але дерево залишається основним будівельним

²⁷ Жерела до історії України-Руси: у 22 т. Т. 4. : Матеріали до історії Галичини. Вип. 1. Акти з р. 1648-1649 / С. Томашівський. Львів: НТШ, 1898. 479 с.

матеріалом.

Другий етап (XIII ст.) – поштовхом до розвитку стала монголо-татарська навала. Нова тактика ведення бою та облоги, маловідомі раніше облогові пристрої, конструкції та метальна техніка, все це спричинило різкі зміни в оборонному зодчестві. У відповідь на зазначенні нововведення, змінюються технології будівництва фортифікаційних споруд. В зазначений час проходять якісні зміни в технології будівництва фортифікації, змінюється техніка спорудження фортечних стін, з огляду на поширення камнеметних машин, розширюються дерево-земляні лінії укріплень, які тепер нараховували від двох до чотирьох, а в окремих випадках до п'яти ліній. В зазначений період дерево-земляні укріплення набувають особливого значення, змінюється технологія їх спорудження, привносяться нові елементи. Саме з цього часу поступово вирізняються особливості західноукраїнського фортифікаційного будівництва, які більш чітко проявляються в наступні століття.

У підрозділі 2.1. *«Поширення монументального будівництва на теренах Київської Русі та передумови становлення кам'яної фортифікації на західноруських землях»* в ході аналізу зовнішньополітичного становища давньоруської держави, зроблено висновок, що найбільш тісні взаємозв'язки в X-XI ст. були встановлені з Візантією. Особливого значення набули міждержавні зв'язки, що здійснювались в форматі релігійних відносин, саме це відобразилося в культовому зодчестві та мистецтві згаданого періоду. Варто зазначити, що саме культові споруди в X-XI ст. були основними об'єктами монументального будівництва та осередком мистецтва у всіх його проявах, бо саме християнські храми мали вражати народні маси своєю величчю та урочистістю і нести в собі ідею про велич християнського Бога та князівської влади як прояву Божої волі.

Особливістю розглянутого періоду є трансформація устрою соціальних відносин в Київській державі, що поступово множила чинники, які сприяли феодальному дробленню країни. Більш чітко це проявляється від початку XII ст., коли зазначений процес набуває найбільшої сили. Саме загострена загальна військово-політична ситуація, що мала місце в межах однієї конкретної держави стала поштовхом для масштабної розбудови оборонних споруд, розвитку методів ведення бою та оборони укріплених поселень, що у свою чергу, сприяло розвитку фортифікаційних технологій. В цей час осередками мистецтва стають не лише культові споруди, вражають своїм оздобленням князівські та боярські палаци, велика увага надається не лише обороноздатності князівських міст, але і їх естетичному вигляду. Завдяки ряду вищеперерахованих зрушень у військово-політичній організації країни в цей час оборонне зодчество виділяється як окрема галузь будівництва.

Підрозділ 2.2. «Основні принципи оборонного будівництва у XII-XIII століттях» відображає вплив процесу феодального дроблення в Київській державі на розбудову оборонних споруд та розвиток фортифікаційних технологій.

В XII ст. особливого поширення набуває кам'яне фортифікаційне будівництво, але дерево залишається основним будівельним матеріалом. В цей час більшість фортець поєднує в собі дерев'яні, дерево-земляні та кам'яні

елементи фортифікації. Знаковим є той факт, що в XI-XII ст. формуються нові типи розташування поселень, ускладнюється структура їх планування, широко використовуються штучні дерево-земляні перепони – вали та рови. Поступово змінюється технологія спорудження валів. В ряді окремих поселень вали вже мали внутрішній дерев'яний каркас та зовнішнє облицювання з каменю.

У підрозділі 2.3. «*Фортифікаційні технології замкового будівництва в західних регіонах Київської Русі*» на основі аналізу ряду найдавніших писемних джерел, доведено, що у X-XIII ст. укріплені поселення були розташовані по окраїнах волинських та галицьких земель. В літописах зазначено факт існування вже сталих міст на території Волині та Галичини, з огляду на вищезазначене логічним є висновок, що час заснування цих міст є більш раннім. Виникнення міст на певній території в цей період співвідноситься з укріпленням рубежів, давні міста були розташовані не лише по лінії кордону, а й великих природно-географічних регіонах.

Фортифікаційне будівництво на західних землях Київської Русі у XI-XIII ст. відповідало всім вимогам ведення оборони. На території Галицької та Волинської земель мали місце укріплені поселення майже всіх типів розміщення і планування. Варто зауважити, що у розділі зазначені зміни в розвитку фортифікаційних технологій, що відбулися не водночас. Досить складно простежити зміни в будівництві оборонних споруд, бо не зважаючи на загальні тенденції фортифікаційного зодчества, що мали місце на теренах колишньої Київської держави, значний вплив на формування фортифікації окремого поселення мали такі чинники як:

- статус поселення та рівень доходів населення, яке сплачувало податок на будівництво оборонних споруд міста;
- рівень доходів князя та боярської дружини, які власним коштом фінансували будівництво укріплень міста та дитинця, в разі якщо місто мало «князівський» статус;
- географічне розташування поселення, фортеці які мали другорядне військове та політичне значення зазвичай мали слабші укріплення;
- місцеві особливості технологій будівництва фортифікації, які в зазначений час здебільшого проявлялися при виборі будівельного каменю та суміші для склепіння кам'яної кладки та дерев'яних конструкцій.

З огляду на вищезазначене, слід наголосити, що під час будівництва оборонних споруд кожного окремого поселення зодчі дотримувалися принципу «доцільності». Таким чином, в разі якщо в певних елементах фортифікації не було необхідності відповідно до вищеперерахованих чинників – їх просто не споруджували.

Найбільш давні оборонні комплекси походять від поселень, укріплення яких було засновано ще в «дописемний» період історії. Для фортифікаційних об'єктів зазначеного регіону були характерні спільні риси в розташуванні та побудові. Фортифікація на теренах Київської держави відрізнялася своєрідним характером: замки були тісно пов'язані з містом, вони вмішували не лише оборонні споруди, але й культові та житлові будівлі. Головною ознакою міста були укріплення навколо нього у вигляді тину або стіни, дерев'яної чи кам'яної.

Останнім притулок жителів під час облоги міста був кремль (також кром або дитинець). Варто зазначити, що замків в прямому розумінні цього слова – укріплених резиденцій феодалів – на теренах Київської Русі практично не існувало до XV ст.

У підрозділі 2.4. «Розвиток технологій фортифікаційного будівництва в період татаро-монгольської навали у XIII-XIV століттях» висвітлюється вплив на розвиток оборонного будівництва зовнішньої військової агресії з боку татаро-монголів та військові зіткнення з німецькими, шведськими та литовськими військами, що проходили протягом XIII-XIV ст. сформували основи облогової техніки, тактики й стратегії західних районів Київської держави в зазначений період. Так само як і монголи, західноєвропейські армії активно застосовували облогову техніку і прямий штурм фортець, це відобразилося і в давньоруському військовому мистецтві. В цей час пасивну блокаду фортець замінює прямий штурм укріплень. Татарська навала в XIII-XIV ст. стала новим етапом у розвитку фортифікаційних технологій. Відповідно до новацій у військовій справі активно змінюються оборонні споруди та технології фортифікаційного будівництва зокрема. Змінюються внутрішньовальні конструкції, повсюдно зводять кам'яні фортечні стіни, вперше з'являються кам'яні вежі – донжони, саме на західних землях Київської Русі. Такий принцип будівництва фортечних веж місцеві зодчі перейняли з сусідніх країн – Польщі та Угорщини. Цей факт є свідченням запозичення певних фортифікаційних технологій від країн Західної Європи.

У третьому розділі «**Фортифікаційні технології будівництва оборонних комплексів на теренах Західної Русі у XV-XVIII століттях**» було проведено аналіз соціально-економічного та військово-політичного положення на західноукраїнських землях у XV-XVII ст., які здебільшого входили до складу Великого князівства Литовського. Доведено, що загальна ситуація в регіоні була досить гострою, на початку XV ст. проходив перерозподіл українських територій між державами-сусідами – Польщею, Литвою, Угорщиною, Молдавією та Московією. Також мала місце турецька загроза, викликана посиленням Османської імперії та продовжувалися набіги татар. Гостра зовнішньополітична ситуація доповнювалася внутрішньополітичними конфліктами, до яких були залучені всі верстви заселення. Все це викликало ряд повстань та військових конфліктів. Саме ці явища, сприяли подальшому розвитку фортифікаційних технологій та будівництву оборонних об'єктів, відповідно до основних тенденцій зазначеного періоду.

У XV ст. в західноукраїнському військово-інженерному мистецтві відбулися нові великі зміни. З розвитком та удосконаленням вогнепальної артилерії істотно змінюється тактика облоги та оборони фортець, а разом з тим змінюються самі фортечні споруди. На початку XV ст. гармати використовували здебільшого в обороні, саме тому в цей час починається перебудова фортечних веж, з метою розташування в них артилерійських знарядь. Зростаюча роль артилерії в обороні призвела до необхідності збільшення кількості веж. Варто зазначити, що гармати використовувалися не тільки при обороні, а й при облозі укріплень, для чого почали виготовляти знаряддя великого калібру. У зв'язку з цим в першій половині XV ст. виникла необхідність посилення стін фортець. В

цей час тактична схема «односторонньої» оборони із застосуванням гармат набуває більш виражений характер. Далекобійність камнеметів і «ранніх» гармат була відносно невеликою, тому широкі яри, рови та круті схили, як і раніше були надійним захистом. До середини XV ст. міць та далекобійність вогнепальної артилерії настільки зросла, що це викликало нові зрушення в загальній організації оборони фортець. З цього часу вежі стають вузлами кругової оборони фортеці. З'являються фортеці правильної в плані форми з вежами, розташованими на кутах.

Істотні зміни в українській військовій архітектурі в другій половині XV-XVI ст. відбилися не тільки в плануванні фортець, але і в їх конструкціях. Розвиток артилерії встановив перед будівельниками фортець ряд нових технічних завдань. Перш за все виникла необхідність зводити стіни, здатні витримувати удари гарматних ядер. Перехід до кам'яно-цегляних оборонних споруд був викликаний внутрішнім розвитком українського військово-інженерного мистецтва, в першу чергу складанням нової тактики з широким застосуванням гармат при облозі та обороні.

Аналіз історії будівництва та окремі особливості ряду замкових комплексів, що збереглися до нашого часу, дав змогу зробити висновок, що XV-XVI ст. є перехідним етапом в історії замкового будівництва. В цей час, серед загальних змін у фортифікації західного регіону, замкові комплекси починають відокремлюватися від системи фортифікації міста і поступово набувають рис, які були притаманні замкам Західної Європи. Де замок був призначений лише для захисту родини феодала та його сюзеренів.

На підставі аналізу особливостей будівництва оборонних споруд вищезазначеного регіону, можна стверджувати, що на території восьми областей сучасної Західної України мали місце всі типи оборонних споруд та простежуються тенденції характерні для загального розвитку фортифікації на етнічних українських територіях та навколишніх державних об'єднань. У XV-XVII ст. будівництво фортець в західноукраїнському регіоні відповідало всім етапам розвитку фортифікаційних технологій і відобразило у своїй архітектурі характерні тенденції кожного періоду, про що свідчить своєрідний архітектурний вигляд кожного окремого фортифікаційного об'єкта.

У підрозділі 3.1. «Військово-політична ситуація на західноукраїнських землях протягом XV-XVII століть» висвітлюється загальна військово-політична ситуація на західноукраїнських землях, які в зазначений період входили до складу Великого князівства Литовського. Зовнішня військова агресія супроводжувалася внутрішніми збройними конфліктами, що сприяло будівництву оборонних об'єктів, зведенню нових та перебудові старих, а також розвитку фортифікаційних технологій відповідно до основних тенденцій зазначеного періоду.

У підрозділі 3.2. «Особливості розвитку фортифікаційних технологій на західноукраїнських землях у XV-XVI століттях» висвітлюються основні технології фортифікаційного будівництва, що застосовувалися в фортифікаційному будівництві на початку XV ст. в зазначеному регіоні. Доведено, що основними рушійними силами в розвитку фортифікаційних

технологій в другій половині XV – початку XVI ст. стали:

- постійні військові зіткнення, які були результатом військово-політичного та соціально-економічного конфліктів на західноукраїнських землях в XIV-XV ст. і стимулювали якісні зміни в розбудові оборонних споруд, облогової техніки, методів ведення бою;

- поширення вогнепальної зброї, яка у свою чергу, породила ряд нововведень в фортифікаційному будівництві зазначеного періоду.

У підрозділі 3.3. «Специфіка замкового будівництва в західноукраїнському регіоні» висвітлюються зміни у технологіях фортифікаційного будівництва з огляду на посилення вогнепальної зброї.

Приблизно до кінця XV ст. атакувальні можливості вогнепальної артилерії були досить слабкими, у порівнянні з міцністю кам'яних укріплень фортець. Вже на початку XVI ст. вогнепальна артилерія досягла такої потужності, що могла досить легко зруйнувати кам'яні стіни. Саме це досягнення військової техніки спонукало до подальшого розвитку технології будівництва фортифікаційних споруд в західноукраїнському регіоні.

Підвищення дальнобійності гармат дозволило встановлювати артилерію на іншому березі широкого яру, рову або річки та біля підніжжя схилу пагорба на якому розташовувалася фортеця. В зазначений період природні перешкоди вже не забезпечують надійного захисту, і штурм, підтримуваний вогнем артилерії, тепер стає можливий з усіх сторін фортеці. В цей час значно потовщуються стіни фортець, укріпляються спеціальними прибудовами, що посилюють їх стійкість. Особливий розвиток отримують бійниці, які тепер рясно покривають площину фортечних стін, оснащуються камерами для розташування артилерійських знарядь, димовідводами тощо. Поширення набувають бійниці підшовного бою. В обороні укріплень в цей період значна роль відводиться вежам, саме тому в будівництві фортець привалює велика кількість веж, порівняно з попередніми століттями. В межах однієї конкретної фортеці зводять різні за розміром та формою вежі, перевага надається круглим в плані спорудам. Серед іншого, як і раніше, активно використовуються фортифікаційні здобутки попередніх століть.

У підрозділі 3.4. «Технології фортифікаційного будівництва на східних кресах Речі Посполитої» на прикладі ряду замкових комплексів доведено, що кінець XVII-XVIII ст. позначилося як період загального занепаду замкових комплексів та території сучасної Західної України, в результаті поділу Речі Посполитої та зміни державних кордонів. В цей період замкові комплекси як фортифікаційні об'єкти втратили своє значення, через це частина замків перебудовується на палаци-замки, де основною виступає функція житла, інша частина занепадає і руйнується. Пізніше, більшість замків передається у власність держави, що знаменує майже повне знищення не лише первісного вигляду споруд, а й замкових комплексів в цілому.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано ступінь наукової розробки теми, розроблено максимально повну джерельну базу та методологічні принципи дослідження. Здійснений аналіз вітчизняної та закордонної історіографії доводить, що

досліджувана проблематика не знайшла комплексного та узагальненого висвітлення у науковій літературі з точки зору історії науки й техніки. Технології фортифікаційного будівництва на теренах Західної України XII-XVIII ст., становлення та розвиток яких має особливе значення з огляду на геополітичного розташування регіону, ніколи не ставали об'єктами спеціальних наукових студій. Аналіз історіографії дає можливість зробити висновок, що, з одного боку, існує велика кількість праць, які опосередковано висвітлюють історію розвитку фортифікаційних технологій на західних територіях Київської держави, в період феодального дроблення та монгольської навали, але з іншого – немає узагальненого, комплексного дослідження присвяченого історії розвитку фортифікаційних технологій, що використовувались під час будівництва оборонних споруд в XII-XVII ст. на територіях, які в нашому дослідженні позначені терміном Західна Україна.

Сучасні дослідники прямо чи опосередковано торкалися лише окремих питань висвітлених в поданому дисертаційному дослідженні. У роки незалежності науковці та краєзнавці активізували локальні дослідження з історії фортифікації та оборонних споруд окремих регіонів, в більшості праць увага акцентується на загальній історії України, окремих подіях, які прямо чи опосередковано згадують окремі факти та періоди в історії оборонних споруд та в історії розвитку фортифікаційних технологій.

Вивчення наукових праць і досліджень, дає змогу узагальнити та систематизувати історію розвитку технологій будівництва фортифікаційних споруд та оборонних об'єктів на теренах Західної України від часу поширення монументального будівництва в оборонній галузі у XII ст. до повного занепаду зазначених об'єктів в результаті втрати стратегічного значення регіону у XVIII ст.

До роботи над дисертаційним дослідженням залучено неопубліковані джерела, що характеризують різні етапи існування замків та оборонних споруд на західноукраїнських землях. Згруповано та проаналізовано документи, які умовно класифіковано за видами. Розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю, вірогідністю та автентичністю. Використання всіх наведених вище документальних матеріалів, чималу кількість яких введено до наукового обігу вперше, з одночасною їх критичною оцінкою, та узагальнене осмислення наукового доробку попередників дали авторці змогу вирішити основні завдання дисертаційної роботи.

2. Доведено, що монументальне будівництво набуло розповсюдження на території Київської держави в результаті тісних взаємозв'язків у X-XI ст. з Візантією. Серед іншого, особлива увага в зовнішньополітичних відносинах приділялася релігійним зв'язкам між державами, що відбилося в культовому зодчестві та мистецтві Київської Русі в зазначений період. Особливістю розглянутого періоду є трансформація устрою соціальних відносин в Київській державі, що поступово складає передумови процесу феодального дроблення країни. Більш чітко це проявляється від початку XII ст., коли зазначений процес набуває найбільшої сили. Саме загострена загальна військово-політична ситуація стала поштовхом для масштабної розбудови оборонних споруд, розвитку

методів ведення бою та оборони укріплених поселень, що у свою чергу, сприяло розвитку фортифікаційних технологій у XII-XIII ст. Завдяки ряду зрушень у військово-політичній організації країни в цей час оборонне зодчество виділяється як окрема галузь будівництва.

3. В ході дослідження була висвітлена історія зародження перших кам'яних укріплень та технологій їх будівництва на західноукраїнських землях, визначені передумови та особливості їх формування відповідно до змін військово-політичної ситуації в західних регіонах держави у XII-XIV ст.

4. Аналіз військово-політичної ситуації на західних землях колишньої Київської Русі у XV-XVII ст. сприяв виокремленню особливості розвитку фортифікаційних технологій та їх втілення під час будівництва нових та при перебудові вже наявних на той час оборонних об'єктів. У XV-XVII ст. українські землі здебільшого входили до складу Великого князівства Литовського, загальна ситуація в регіоні протягом зазначеного періоду була досить гострою. На початку XV ст. проходив перерозподіл українських територій між державами-сусідами – Польщею, Литвою, Угорщиною, Молдавією та Московією. Також мала місце турецька загроза, викликана посиленням Османської держави та продовжуються набіги татар. Гостра зовнішньополітична ситуація доповнюється внутрішньополітичними конфліктами в яких були залучені всі верстви населення. Все це сприяло розвитку фортифікаційних технологій відповідно до основних тенденцій зазначеного періоду, що використовувались під час будівництва нових та при перебудові старих оборонних об'єктів.

5. Досліджена специфіка формування фортифікаційних об'єктів за доби Середньовіччя, визначені їх причини та особливості, виділено чотири основних етапи у процесі розвитку технологій фортифікаційного зодчества:

Перший період – XII-XIII ст., характерним було поширення монументального будівництва в оборонній галузі, становлення системи кам'яних фортифікаційних споруд та укріплень давньоруських міст. Процес феодалного дроблення в Київській державі сприяв масштабній розбудові оборонних споруд та розвитку фортифікаційних технологій, що визначило мілітаризований зовнішній вигляд поселень всіх типів і статусів. В XII ст. особливого поширення набуває кам'яне фортифікаційне будівництво, але дерево залишається основним будівельним матеріалом. В цей час більшість фортець поєднує в собі дерев'яні, дерево-земляні та кам'яні елементи фортифікації. Знаковим є той факт, що в XI-XII ст. формуються нові типи розташування поселень, ускладнюється структура їх планування, широко використовуються штучні дерево-земляні перепони – вали та рови. Поступово змінюється технологія спорудження валів, в ряді окремих поселень вали вже мають внутрішній дерев'яний каркас та зовнішнє облицювання з каменю. Для означеного періоду властивим є тісне переплетіння оборонних укріплень міста і замку. Відсутнє чітке розмежування функцій замкових укріплень і фортифікаційних споруд міста, що було характерним для замків Західної Європи.

Другий період – XIII-XIV ст. Татарська навала в XIII-XIV ст. утворила новий етап у розвитку фортифікаційних технологій. У відповідь на нові методи ведення бою, тактики та стратегії, а також маловідому раніше облогу техніку –

камнеметні машини, фортифікація на західних землях Київської Русі починає швидко розвиватися. В цей час особлива увага надається будівництву перших та других ліній укріплень з метою відсунути військо супротивника від стін фортець, тим самим зменшити ефективність металльної техніки. Змінюються внутрішньовальні конструкції, повсюдно зводять кам'яні фортечні стіни, вперше з'являються кам'яні вежі – донжони, саме на західних землях держави.

Третій період–XV-XVI ст., позначився розбудовою кам'яної фортифікації. В кінці XIV ст. на Русі з'являється вогнепальна артилерія і набуває достатню потужність лише в середині XV ст. Загальна військово-політична ситуація в регіоні протягом XV-XVII ст. була досить гострою, що спонукало подальший розвиток фортифікації. Основними рушійними силами в розвитку фортифікаційних технологій в цей період були:

- постійні військові зіткнення, які стали результатом військово-політичного та соціально-економічного становища регіону, який в нашому дослідженні означений терміном «Західна Україна» в XIV-XV ст. і стимулювали якісні зміни в розбудові оборонних споруд, облогової техніки, методів ведення бою тощо;

- поширення вогнепальної зброї, яка у свою чергу породила ряд нововведень в фортифікаційному будівництві зазначеного періоду.

Четвертий період–кінець XVI-XVII ст., характеризується підвищенням далекобійності гармат. Саме це досягнення військової техніки спонукало до подальшого розвитку технології будівництва фортифікаційних споруд в західноукраїнському регіоні. В зазначений період природні перешкоди вже не забезпечують надійного захисту, і штурм, підтримуваний вогнем артилерії, тепер стає можливий з усіх сторін фортеці. В цей час значно потовщуються стіни фортець, укріпляються спеціальними прибудовами, що посилюють їх стійкість. Особливий розвиток отримують бійниці, які тепер рясно покривають площину фортечних стін і оснащуються камерами для розташування артилерійських знарядь, димовідводами тощо. Поширення набувають бійниці підошовного бою. В обороні укріплень в цей період значна роль відводиться вежам, саме тому в будівництві фортець привалює велика кількість веж, порівняно з попередніми віками. В межах однієї конкретної фортеці зводять різні за розміром та формою вежі, перевага надається круглим в плані спорудам.

6. В ході дослідження виділені характерні ознаки оборонного зодчества Західної України з огляду на специфіку географічного розташування регіону, розкриті основні причини занепаду об'єктів оборонного значення. Доведено, що кінець XVII-XVIII ст. позначився як період поступового занепаду замкових комплексів та території сучасної Західної України, в результаті поділу Речі Посполитої та зміни державних кордонів. В цей період оборонні комплекси як фортифікаційні об'єкти втратили своє значення, через це частина замків перебудовується до типу «замки-палаці», де на перше місце виходить житлова функція, інша частина занепадає і руйнується. Основними причинами занепаду замкових комплексів визнано втрату стратегічного положення регіону та зміну державних кордонів.

7. Результатом дослідження стало формування пропозицій щодо

збереження та раціонального використання фортифікаційних споруд, які на сучасному етапі мають статус пам'яток культурної спадщини українського народу. На основі аналізу загальної ситуації в Україні з питань збереження фортифікаційних об'єктів, визначено, що музеєфікація фортифікаційних споруд залишається найкращим способом їх збереження. Популяризація зазначених об'єктів шляхом використання провідних технологій вбачається дієвим засобом привернення уваги суспільства і розв'язання проблем охорони та зберігання оборонних споруд. Використання замкових комплексів та прилеглих ландшафтів в якості туристичних об'єктів дасть змогу сприяти збереженню та поширенню інформації щодо історії самих споруд та регіонів в яких вони розташовані. З огляду на це, нами запропоновані нові способи використання замків, які стануть спільними для всіх видів оборонних споруд, незалежно від рівня збереженості та відповідатимуть усім нормам ефективного збереження пам'яток оборонного будівництва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Аносова В.С. Давньоруські міста Західної України як джерело соціально-економічного розвитку регіону. *Вісник СНУ ім. В. Даля* 2017. № 11. С. 5-9.
2. Аносова В.С. До історії охорони культурної спадщини українського народу. *Науковий вісник «Гілея»*. 2018. №130. С. 104-107.
3. Аносова В.С. Сучасні підходи до вирішення проблем збереження культурної спадщини України. *Науковий вісник «Гілея»*. 2018. №131. С. 87-90.
4. Аносова В.С. Основні тенденції будівництва замків Західної України (XV-XVII ст.). *Вісник СНУ ім. В. Даля*. 2018. № 5. 2018. С. 5-10.
5. Аносова В.С. Основні тенденції в будівництві фортифікаційних укріплень на території Західної України в X-XII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2018. Вип. 2. Ч. 2. С. 48-51.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Аносова В.С. Проблеми охорони нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини України / Наук. керівник О.М.Сапицька/ Матеріали X науково-практичної конференції «Актуальні проблеми світової історії та історії науки і техніки», 11-12 травня 2017 р.
7. Аносова В.С. До проблеми збереження пам'яток культурної спадщини: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства», 7 грудня 2017 р.
8. Аносова В.С. Сучасні підходи до вирішення проблем збереженості нерухомих об'єктів культурної спадщини українського народу: Матеріали XI Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання історії, археології, науки і техніки: методологія, роздуми, пошуки, знахідки», 11-12 квітня 2018 р.
9. Аносова В.С. Музеєфікація як оптимальний спосіб збереження замкових комплексів як об'єктів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної

конференції аспірантів, студентів, молодих науковців «Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні», 16-18 травня 2018 р.

**Публікації, що додатково відображають результати
дисертаційного дослідження:**

10. Аносова В.С. До проблеми збереження замкових комплексів України як об'єктів культурної спадщини. *Зб. наук. статей «Соціум. Документ. Комунікація».* ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет ім. Г. Сковороди. (Вип.4). 2017. С. 148-159.

11. Аносова В.С. Законотворчі процеси в сфері охорони культурної спадщини в роки російської революції 1917-1922 років. *Scientific journal "Fundamentalis scientiam" (Madrid, Spain).* 2018. № 15. С. 38-42.

АНОТАЦІЯ

Аносова В.С. Становлення та розвиток фортифікаційних технологій оборонних комплексів Західної України (XII-XVIII століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук(доктора філософії) за спеціальністю 07.00.07 – Історія науки й техніки – Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, 2019.

Дисертація є першим комплексним узагальненим дослідженням, у якому розглянуті процеси становлення та розвитку фортифікаційних технологій оборонних комплексів Західної України (XII-XVIII ст.). Територіальні межі обраного в дослідженні регіону охоплюють терени восьми сучасних областей: Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Хмельницьку, Чернівецьку та Закарпатську. Вибір зазначеного регіону обумовлений локалізацією об'єктів фортифікаційного значення, що були нами обрані для дослідження.

У дисертації відображено історію розвитку та процеси трансформації технологій фортифікаційного будівництва оборонних споруд на теренах сучасної Західної України протягом XII-XVIII ст., в контексті розвитку військової техніки; на прикладі двадцяти чотирьох замків (замок в Меджибожі, Олеський, Острозький, Кам'янець-Подільський, Чортківський, Клеванський та Угончацький замки, замкові комплекси в с. Бережани, в с. Добромилі, в с. Квасові, в с. Пневі. До більш пізнього часу відносяться: замок в Старому Селі, замок в Поморянах, Теремовлянський, Олицький, Золочівський, Підгорецький, Збараський, Луцький, Ягільницький, Бучацький, Сутковецький, Микулинський замки, а також замок у Бродах та замок у Токах) західноукраїнського регіону простежені особливості регіонального фортифікаційного будівництва в зазначений період. Виявлено основні чинники, що впливали на розвиток фортифікаційного будівництва.

Ключові слова: будівництво, Волинь, Галичина, історії науки й техніки, оборонні комплекси, палаци, технології, укріплення, фортеці, фортифікація.

АННОТАЦИЯ

Аносова В.С. Становление и развитие фортификационных технологий

**оборонительных комплексов Западной Украины (XII-XVIII вв.). -
Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.07 – История науки и техники – Государственный университет инфраструктуры и технологий, Киев, 2019.

Диссертация является первым комплексным исследованием, в котором рассмотрены процессы становления и развития фортификационных технологий оборонительных комплексов Западной Украины (XII-XVIII вв.). Территориальные рамки исследования охватывают территорию восьми современных областей: Львовскую, Ивано-Франковскую, Тернопольскую, Волынскую, Ровенскую, Хмельницкую, Черновицкую и Закарпатскую. Выбор обозначенного региона обусловлен локализацией объектов фортификационного значения.

В диссертации отражены история развития и процессы трансформации технологий фортификационного строительства оборонительных сооружений на территории современной Западной Украины на протяжении XII-XVIII вв., в контексте развития военной техники; на примере двадцати четырех замковых комплексов (замок в Меджибоже, Олеский, Острожский, Каменец-Подольский, Чортковский, Клеванский и Угончацкий замки, замковые комплексы в с. Бережаны, в с. Добромиле, в с. Квасове, в с. Пневе. К более позднему времени относятся: замок в Старом селе, замок в Поморянах, Тербовлянський, Олицький, Золочевский, Подгорецкий, Збаражский, Луцкий, Ягильницький, Бучацкий, Сутковецкий, Микулинский замки, а также замок в Бродах и замок в Токах) западноукраинского региона прослежены особенности регионального фортификационного строительства в указанный период. Выявлены основные факторы, которые влияли на развитие фортификационного строительства.

Ключевые слова: Волынь, Галичина, дворец, история науки и техники, крепости, оборонительные комплексы, строительство, технологии, укрепления, фортификация.

SUMMARY

Anosova V.S. Formation and development of fortification technologies of defense complexes of Western Ukraine (XII-XVIII centuries). –The manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy (Candidate Degree in Historical Sciences) in specialty 07.00.07 «History of science and technology». – Kyiv: State University of Infrastructure and Technologies Ministry of Education and Science of Ukraine, 2019.

The thesis is the first complex generalized research, in which formation and development of fortification technologies of defence complexes of Western Ukraine (the 12th-18th centuries) is considered. Territorial boundaries of the researched region cover the territories of eight contemporary oblasts: Lviv, Ivano-Frankivsk, Ternopil, Volyn, Rivne, Khmelnytsk, Chernivtsi and Zakarpattia. The choice of the specified region is explained by localization of fortification objects that we have selected for research.

The thesis reflects the history of development and processes of transformation of fortification technologies of defence complexes in the territory of modern Western

Ukraine during the 12th-18th centuries, within the framework of military equipment development; using the example of twenty-four castles (Medzhybizh Fortress, Olesko, Ostroh, Kamianets-Podilskyi, Chortkiv, Klevan and Ugochanskyi castles, castle complexes in Berezhany village, in Dobromyl village, in Kvasiv village, in Pniv village. Later period includes the castles in Stare Selo and Pomoriany, Terebovlia, Olyka, Zolochiv, Pidhirtsi, Zbarazh, Lutsk, Yahilnytsia, Bucha, Sutkovets, Mykulyn castles, as well as the castles in Brody and in Toky) of Western Ukraine. The peculiarities of the regional fortification construction during the specified period are traced. The main factors that influenced development of fortification construction are revealed.

Keywords: construction, defense complexes, fortifications, Galicia, history of science and technology, palaces, technologies, Volyn, war, Western Ukraine.

Підписано до друку 17.05.2019 р. Формат 60×84/16
Ум. друк. арк. 1,16. Обл.-вид.арк 0,9
Спосіб друку – ризографія. Зам. № _____
Наклад 100 прим.

Отпечатано в ЧП «Полиграф-Сервис»,
г. Северодонецк, пр. Гвардейский, 30. Тел.: 70-14-41